

ZEYD BİN SÂBİT (R.A.)'İN TEFSİR ANLAYIŞI VE TEFSİRİNDEN BAZI ÖRNEKLER

Dr. İbrahim TAŞÇI

A- TEFSİR'İN TARİFİ VE KUR'ÂN-I KERİM'İN İLK MÜFESSİRİ**

Tefsir, "Kur'ân'ın manalarını açıklamak ve âyetlerde murâd olunanı beyân etmektir."⁽¹⁾ Allah'ın kelâmının, Allah'ın muradına uygun olarak açıklanması anlamına da gelir.

Kur'ân-ı Kerim'in ilk müfessiri, hiç şüphesiz Hz.Peygamber'dir. Hz.Peygamber, kendisine inen âyetleri mücmel (anahatlarıyla özlü) ve mufassal (ayrıntılı) olarak anlıyordu. Allah, Kur'ân-ı Kerim'i, elçisinin zihnine ve kalbine hem yerleştiriyor, hem de Kur'ân-ı Kerim'deki âyetlerin manalarını açıklamayı kendisine taahhüt ediyordu.:

إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ

"Onu toplamak (senin kalbine yerleştirmek) ve okutmak şüphesiz bize aittir. Biz onu Cebrâil'e okuttuğumuz zaman sen onun okuyuşunu takip et. Sonra onu açıklamak da şüphesiz bize aittir."⁽²⁾

سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسَى إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ

"Ey Muhammed, sana Kurân'ı Cebrâil vasıtasıyla okutacağız ve sen onu unutmayacaksın."⁽³⁾

Resûlullah, kendisine inen Kur'ân âyetlerini bazen sahâbe sordukça, bazen de kendisi ihtiyaç duydukça yorumluyordu. Zaten inen âyetleri sahâbilere okuduğu zaman açıklamasını da yapıyordu. Nitekim, "Sana vahyedilen kitabı oku."⁽⁴⁾, "Sana vahyettiğimiz Kur'ân'ı onlara okuman için gönderdik."⁽⁵⁾, "Sana

Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'ân-ı Kerim Öğretim Görevlisi

** Bu yazı, İbrahim TAŞÇI'nın savunması yapılmış olan "ZEYD BİN SÂBİT VE KUR'ÂN-I KERİM'E HİZMETİ" isimli "DOKTORA TEZİ"nin "III. ZEYD BİN SÂBİT (R.A.)İN TEFSİR BİLGİSİ" bölümüdür. Ancak bu makalede bazı düzeltmeler yapılmış olup, Sayfa Numaraları, Referans ve Bibliyografya bu yazı bölümü için yeniden hazırlanmıştır.

(1) Kâfiyeci, Muhammed b. Süleyman, *Kitâbü't-Teysîri fî Kavâidi İlmî't-Tefsîr*, trc ve nşr., İsmail Cerrahoğlu, Ankara, 1989, s.4.

(2) Kıyâme Sûresi: 75/17-19.

(3) A'lâ Sûresi: 87/6.

(4) Kehf Sûresi: 18/27.

(5) Ra'd Sûresi: 13/30.

öğüt verici Kur'an'ı indirdik ki, insanlara ne indirildiğini açıklayasın. Onlar da düşünüp öğüt alsınlar."⁽⁶⁾ "Biz sana kitabı indirdik ki, hakkında ayrılığa düştükleri şeyi onlara açıklayasın. İnanan bir kavim için (bu kitap) yol gösterici ve rahmettir." buyrulmuştur.⁽⁷⁾

Hız.Peygamber'den Ebû Râfi' (ö.40/661) şöyle bir rivâyette bulunmuştur: "Sizlerden hiçbirinizi, emrettiğim veya yasakladığım şeylerle ilgili bir sünnetim hakkında, koltuğu üzerine kurularak, 'bilmeyiz, biz ancak Allah'ın kitabında bulduklarımıza tâbi oluruz', derken bulmayayım."⁽⁸⁾

Hız.Peygamber'in açıklamalarının önemini belirtmek için Allah (c.c.)'da, şöyle buyurmuştur: "Peygamber size ne verdiyse onu alın, Size neyi yasakladıysa ondan sakının."⁽⁹⁾ Ebû Hüreyre de Hız.Peygamberin açıklamalarına uyulması yönünde şöyle bir Hadis-i Şerif rivâyet etmiştir: "Resûlullah, 'Size neyi emretmişsem onu alınız, size neyi yasaklamışsam ondan sakınıınız.' buyurmuştur."⁽¹⁰⁾

Görüldüğü gibi Allah, Kur'an-ı Kerim'inde Hız.Peygamber'e Kur'an'ı hem okumasını, hem de Kur'an'ı açıklamasını emretmektedir.

Kur'an-ı Kerim âyetleri ile ilgili olarak Hız.Peygamberin, yapmış olduğu Tefsir'ler, hadis kitaplarının "*Kitâbü't-Tefsir*" bölümlerinde, rivâyet tefsirlerinden Taberi'nin (ö.310/922), Câmiu'l-Beyân An Te'vil'i'l-Kur'an'ında, Begavî'nin (ö.516/1122) Meâlimü't-Tenzil'inde, İbni Atiyye'nin (ö.546/1150) el-Muharraru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz'inde, İbn Kesir'in (ö.774/1372) Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm'inde, Kâsimî'nin (ö.1332/1914) Mehâsinü't-Te'vil'inde ... ve benzeri eserlerde çokça bulunmaktadır.

B- SAHÂBİLERİN KUR'ÂN-I KERİM'İ FARKLI ANLAMALARI VE YORUMLAMALARI

Kur'an-ı Kerim'in indiği zamanda yaşayan sahâbiler, inen âyetlerle ilgili olarak, Hız.Peygamber'in, anlayış ve tatbikatı ile bu âyetlerin inmesine neden olan hâdise ve soruların sebeplerini bildiklerinden Kur'an-ı Kerim'in âyetlerini şüphesiz kendilerinden sonra gelenlerden daha iyi anlıyorlardı. Fakat sahâbenin

(6) Nahl Sûresi: 16/44.

(7) Nahl Sûresi: 16/64.

(8) Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as, *Sünen*, İstanbul, 1992, Kitâbü's-Sünne, 5; Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünen*, İstanbul, 1992, Kitâbü'l-İlim, 10; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, İstanbul, 1992, Mukaddime, 1

(9) Haşr Sûresi: 59/7.

(10) İbni Mâce, *Mukaddime*, 1.

hepsi Kur'ân'ı anlamada aynı derecede yetenekli değildi. Gerek eğitim, gerek yetenek açısından birbirlerinden farklıydılar. İçlerinden bazıları, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini diğerlerine göre daha çabuk ve iyi anlıyordu. Sahâbilerden birisi için anlaşılması zor olan bir âyet, diğeri tarafından rahatlıkla anlaşılabilirdi.

İbni Kuteybe (ö.276/889): "Kur'ân-ı Kerîm'deki garip kelimeler ve müteşâbih ifâdeleri anlama yönünden Arapların hepsi eşit değildi. Bir kısmı diğerlerinden üstündü." ⁽¹¹⁾ demiştir.

C- SAHÂBİLERİN KUR'ÂN'I ANLAMADA FARKLI OLMALARININ SEBEPLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'in tüm sahâbiler tarafından aynı derecede anlaşılabilmesi normaldir. Bunun çeşitli sebepleri vardır.

Her ne kadar, Kur'ân-ı Kerîm Arapça olarak inmiş olsa da, sahâbilerin hepsi Arap dili ve edebiyatına vâkîf değildi. İçlerinde okuma yazma bilenler, ileri derecede edebiyata vâkîf olanlar, hatta şairler olduğu gibi, okuma yazması olmayanlar da vardı. Meselâ rivâyet edildiğine göre Hz.Ömer minberde

أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخْوَفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرْؤُفٌ رَحِيمٌ

âyetini⁽¹²⁾ okuyup burada geçen تَخْوَفٌ kelimesinin manasını sormuş, Hüzeyl kabîlesinden bir adam التَّنْقِصُ bizim lisanımızda (bir şeyin tedricen eksilip yok olması) manasındadır, diyerek şiirle cevap vermiştir.⁽¹³⁾ Buna göre; تَخْوَفٌ kelimesi, korku manasına alındığında âyetin anlamı: "Yahut korkulu hallerinde iken azaba uğramamalarından emin midirler? Doğrusu Rabb'iniz çok şefkatli, çok merhametlidir." şeklinde olmaktadır. تَخْوَفٌ kelimesi تَنْقِصٌ = yok olma manasına alındığında âyetin anlamı: "Yahut zamanla yok olmak sûretiyle azaba uğramamalarından emin midirler?" Doğrusu Rabb'iniz çok şefkatli, çok merhametlidir." şeklinde olmaktadır. Buna göre ölen insanlar yok olup gitmeler dahi sonunda diriltilerek suçlulara azap çektirilecek, gerçeği düşündürülmek istenmektedir.

Bir eseri anlamak için sadece konuyu bilmek yeterli değildir. Akıl, kültür ve yetenek bakımından o eseri anlayabilecek bir olgunluğa da yükselmek gerekir. Herhangi bir dilde yazılan bir eseri o dili konuşan herkesin aynı ölçüde anlayamadığı bilinen bir gerçektir. Buna göre, Arap dili ve edebiyatının

(11) Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l Müfessirûn*, Beyrut, 1976, I, 36.

(12) Nahl Sûresi: 16/47.

(13) Zehebî, M. Hüseyin, a.g.e., I, 34.

zirvesinde olan Kur'ân-ı Kerîm'in tüm incelikleriyle sahâbîlerin hepsi tarafından aynı ölçüde anlaşılması mümkün değildir.

Sahâbîlerin bir kısmı diğerlerine göre Hz.Peygamber'den daha fazla istifade etmiştir. Hz.Peygamber'in yanında zaman olarak daha fazla bulunan sahâbîler, inen âyetlerin nüzûl sebeplerini, Hz.Peygamber'e sorulan soruları, O'nun açıklamalarını ve uygulamalarını daha yakından takip ettikleri için, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerinin manalarını da daha iyi anlamışlardır.⁽¹⁴⁾ Nitekim Mesrûk'tan (ö.63/682) şöyle bir rivâyet nakledilmiştir: "Resûlullah'ın ashâbı ile beraber oturup sohbet ettim. Onların birer deryâ olduklarını gördüm. İçlerinden bazısı bir kişinin ilmî susuzluğunu giderecek, bazısı iki kişinin, bazıları on kişinin, bazıları da yüz kişinin susuzluğunu kandırarak ilme sahipti. İçlerinde öyleleri vardı ki, bütün yeryüzü halkı kendilerine gelse onların ilmi, gelenlerin susuzluklarını giderecek derecedeydi."⁽¹⁵⁾

D- SAHÂBÎLERİN KUR'ÂN-I KERÎM'İ ANLAMADA FARKLI OLDUKLARINA AİT ÇEŞİTLİ ÖRNEKLER

Sahâbe-i Kirâm, Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak için zaman zaman şu kaynaklara müracaat ediyordu:

Bir âyeti, diğer bir âyetle açıklayarak,⁽¹⁶⁾ Hz.Peygamber'e âyetin açıklamasını sorarak⁽¹⁷⁾, içtihat ve istinbat ile⁽¹⁸⁾, Ehli Kitaba danışmakla⁽¹⁹⁾ (Ehli Kitabın kitap ve sünnete ters düşmeyen açıklamaları esas alınarak) ve Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin sebebi nüzûllerine bakarak âyetlerden murad edilen manayı anlamaya çalışmışlardır. Şimdi, sahâbenin yapmış olduğu birkaç tefsir örneğine bakalım:

(14) Zehebî, M. Hüseyin, a.g.e., I, 36 ; Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve buna hız veren âmiller*, Ankara, 1968 s.45-47.

(15) Zehebî, M. Hüseyin, a.g.e., I, 36.

(16) Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Bürhân Fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut, 1958, II, 175; Zehebî, M. Hüseyin, a.g.e., I, 37 ve dev.

(17) Tirmizî, *Tefsîr*, 4 ; İbn Kesîr, Ebû'l- Fidâ İsmail, *Tefsîru'l- Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut, 1966, III, 58.

(18) Zehebî, M. Hüseyin, a.g.e., I, 58, Not: Lügat örf ve âdet bilgisine göre içtihat ve istinbat ile yorum yapma şekli için bkz., Tevbe Sûresi: 9/37; Hâzin, Alâüddin Ali b. Muhammed b. İbrahim, *Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil*, III, 120; I, 274; Çantay, H.Basri, *Kur'ân'ı Hakîm ve Meâli Kerîm*, İstanbul, 1957, I, 280, dpn.39 ve Bakara Sûresi: 2/179; Ebû's-Süüd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ El-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut, trs, *Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî*, I, 203.

(19) Zehebî, M. Hüseyin, a.g.e., I, 37.

1- SORULUNCA BİLDİĞİNİ GİZLEYİP, AKSİNİ SÖYLEMEK AZABI GEREKTİRİR

Mervân b. Hakem, (ö.65/684), "O yaptıklarına sevinen ve yapmadıkları şeylerle de övünmek isteyenleri sakın azaptan kurtulmuş zannetme. Onlar için can yakıcı bir azap vardır."⁽²⁰⁾ âyeti için, "Yaptığına sevinen, yapmadığı şeyle övünmeyi seven herkese azap olacaksa o zaman, hiçbirimiz azaptan kurtulamayız." düşüncesini kendine dert etmişti. İbni Abbas ona şöyle dedi : "Âyetin, seninle ne âlâkası var?" Bu âyet Yahûdiler hakkında inmiştir. Bir ara Hz. Peygamber Yahûdileri çağırıp, onlara Tevrât'taki vasıflarıyla ilgili bir soru sordu. Onlar bildiklerini gizleyip Peygambere başka türlü cevap verdiler. Yahûdiler verdikleri bu cevapla Resûlullah tarafından takdîr edildiklerini zannettiler ve gerçeği gizleyerek verdikleri bu cevaba sevindiler.⁽²¹⁾

2- ÖĞRENMEK İÇİN İLİM EHLİNİN AYAĞINA KADAR GİDİLİR

Ashâbın Kur'ân'ı iyi anlamalarının sebeplerinden en önemlisi, âyetlerin nüzûl sebeplerini bilmeleridir.⁽²²⁾ Nitekim İbn Mes'ûd "Kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a yemin ederim ki, Allah'ın kitabında nâzil olan âyetlerin kim için indiğini ve nerede indiğini biliyorum, eğer deve, yahut binek ile gidilebilecek bir yerde bunu benden daha iyi bilen birinin bulunduğunu iştirsem şüphesiz, onun ayağına kadar giderim."⁽²³⁾ demekle hem kendi bilgisini hem de nüzûl sebeplerinin Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasındaki ehemmiyetini ortaya koymuştur.

Hz. Ali de "Vallâhi ben, inen her âyetin niçin indiğini, nerede ve hangi hâdise üzerine indiğini biliyorum. Rabbim bana düşünen bir kafa ve fasîh bir lisan verdi."⁽²⁴⁾ diyerek Kur'ân'ı anlamada sebebi nüzûlün, dile Hâkim olmanın yanında, aklın da önemini ortaya koymuştur.

(20) Âli İmrân Sûresi : 3/188.

(21) Buhârî, İsmail b. İbrahim, *Sahih*, İstanbul, 1992, *Tefsir*, 16; Zerkeşî, a.g.e., I, 27; Kâsimî, Muhammed Cemâlüddin, *Tefsîru'l-Kâsimî* (Mehâsinü't-Te'vîl) , Mısır, 1957, I, 22.

(22) Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu*, s.48.

(23) Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 8; Süyûtî, Abdurrahman Ebûbekir Celâlüddin, *el-İtkân Fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, trs, Dâru'l-Ma'rifeti, II, 175; Kâsimî, a.g.e., I, 29.

(24) İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1958, II, 337-338.

3- BÜYÜKLÜK YAŞ İLE DEĞİL, AKIL, BİLGİ VE DOĞRU DÜŞÜNCE İLEDİR

Saîd b. Cübeyr (ö.95/713)'den rivâyet edildiğine göre; İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: "Hz. Ömer, Bedir Harbine katılmış olan ashâbın yaşlıları arasına beni de alırdı. Öyle sanıyorum ki, onların bir kısmı bunu hoş karşılamıyorlardı. İçlerinden birisi Hz. Ömer'e 'Bunu niçin bizim aramıza alıyorsun? Bizim onun gibi çocuklarımız var' demişti. Hz. Ömer (r.a.): 'O'nu sizin de bildiğiniz gibi ilminden dolayı aranıza sokuyorum' diye cevap verdi. Bir gün beni onların meclisine yine çağırdı. Zannediyorum ki beni onlara göstermek için yanına almıştı. Hz. Ömer onlara: 'Allah'ın yardımı ve fethi geldiğinde' ⁽²⁵⁾ âyeti hakkında ne diyorsunuz?, dedi. Onların bir kısmı 'Bununla Allah'ın yardımına nâil olup bize fetih müyesser olduğu zaman, Allah'a hamd edip, istiğfar etmemiz emrediliyor' dediler. Bir kısmı da hiçbir şey söylemeyip sustu. Hz. Ömer (r.a.) bana dönerek : 'Ey İbn Abbas, sen de böyle mi diyorsun?' dedi. Ben 'Hayır' dedim. 'Peki ne diyorsun, öyleyse?' deyince; şöyle cevap verdim: 'Bununla Allah, Resûlullah'a ecelinin yaklaştığını bildirmiştir. -Allah'ın yardımı ve fethi geldiğinde işte bu senin ecelinin belirtisidir. O zaman Rabbinî hamd ile tesbih et ve O'ndan mağfiret dile. Şüphesiz O, tevbeleri çok kabul edendir.- buyurulmuştur.' Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.); 'Bununla ilgili ben de senin dediklerinden başka bir şey bilmiyorum' dedi. ⁽²⁶⁾

4- KEMÂLDEN SONRA ZEVÂL VARDIR

Yine "Bugün dininizi kemâle erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve din olarak size İslâm'ı seçtim. ⁽²⁷⁾ " Âyeti indiği zaman bazı sahâbiler bu âyeti, dînin kemâle ermesi ile ilgili mücerret bir haber olarak anladıkları için sevinmişlerdi. Hz. Ömer ise âyeti işitince ağlamaya başlamış ve : **ما بعد الكمال إلا النقص** (Kemâlden sonra ancak noksanlık vardır.) demiştir. Çünkü Hz. Ömer, âyetten Hz. Peygamber'in âhirete irtihal edeceğini anlamıştı. ⁽²⁸⁾ Hz. Ömer, bu âyetin Resûlullah'a Cumaya rastlayan Vedâ Haccı arifesinde dokuz Zilhicce

(25) Nasr Sûresi: 110/1.

(26) Buhârî, *Tefsîr*, Sûre: 110/3; *Menâkıb*, 25; Sâati, Ahmed Abdurrahman el Bennâ, *Bülüğü'l-Emânî min Esrâri'l-fethi'r-Rabbânî li Tertîbi Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, Beyrut, trs. . Dâru l-hyâi't-Türâsî'l-Arabî, *Bülüğü'l-Emânî*, XVIII, 340, Not: Bu Sahâbenin ismi başka bir rivâyette Abdurrahman b. Avf'dir.

(27) Mâide Sûresi: 5/3.

(28) Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1967, VI, 61 ; Zehebî, M. Hüseyin, a.g.e., I, 60; Küçükkalay, Hüseyin, *Abdullah İbn Mes'ûd ve Tefsîr İlmindeki Yeri*, Konya, 1971, s.138.

günü öğleden sonra indiğini söylemiştir.⁽²⁹⁾ Nitekim Hz.Ebübekir de bu konuda aynı görüşte olup o da, "Kemâlden sonra zevâl vardır." diyerek müteessir olmuş, bu târihten sonra da Hz. Peygamber sadece seksen bir gün yaşamıştır.⁽³⁰⁾

Yukarıda zikredilen birkaç misâl, sahâbilerin Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini farklı anladıklarını ortaya koyuyor.

E- TEFSİR İLMİNDE MEŞHÜR OLAN SAHÂBİLER

Tefsîrde meşhûr olan on kadar sahâbe kaynaklarda zikredilmektedir. Bunlar sırasıyla: Hz.Ebübekir (ö.13/634), Übeyy b. Ka'b (ö.22/642), Hz.Ömer (ö.23/644), Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652), Hz.Osman (ö.35/655), Hz.Ali (ö.40/660), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö.44/664/), Zeyd b. Sâbit (ö.45/665), Abdullah b. Abbas (ö.68/687), Abdullah b. Zübeyr (ö.73/692) dir.

Yukarıda isimleri sayılan sahâbilerden Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali ve Übeyy b. Ka'b, diğerlerine nazaran daha fazla tefsîr rivâyetinde bulunmuşlardır. Tefsîrle ilgili çok az rivâyet nakleden sahâbilerden bazıları da Ebû Hüreyre (ö.57/666), Hz.Âişe (ö.58/667), Abdullah b. Amr b. Âs (ö.65/684), Abdullah b.Ömer (ö.74/693), Enes b.Mâlik (ö.93/712) dir.⁽³¹⁾

Ömer Nasûhî Bilmen (ö.1391/1971) tefsîr sahasında meşhûr olan sahâbilerin on beş kadar olduğunu belirtmiştir.⁽³²⁾ Ancak yukarıda zikredilen sahâbilerden farklı olarak kendi listesine Hz.işe yerine Câbir b. Abdillâh (ö.73/692)'i koymuştur...⁽³³⁾

Süyûtî, Dört Halife içinde kendisinden en çok tefsîr rivâyet edilenin Hz.Ali olduğunu ancak İbni Mes'ûd'un Hz.Ali'den daha çok, âyetlerin tefsîrini rivâyet ettiğini, İbni Abbas'ın '*Tercümânü'l-Kur'ân*' olduğunu ve Resûlullah'ın:

اللَّهُمَّ فَتَّهْ فِي الدِّينِ وَعَلِّمَهُ التَّوِيلَ

(Allah'ım onu dinde fakîh kıl ve ona te'vîl'i öğret.) duası bereketiyle kendisinden yapılan tefsîr rivâyetlerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu

(29) Buhârî, *Tefsîr*, 5 ; Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim İbnü'l-Haccâc, *Sahîh*, İstanbul, 1992 *Tefsîr*, 5.

(30) Keskiöglü, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, Ankara, 1987, s.60.

(31) Süyûtî, *İtkân*, II, 187; Zehebî, M. Hüseyin, a.g.e., I, 63-64; Subhî, Sâlih, *Mebâhis Fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut. 1968, s.120

(32) Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük Tefsîr Târîhi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, İstanbul, 1973, I, 188.

(33) Süyûtî, a.g.e., II, 187; Zehebî, M.Hüseyin, a.g.e., I, 63-64; Bilmen, B. T. *Târîhi*, I, 188

söyler.⁽³⁴⁾ Ömer Nasûhî Bilmen ise Übeyy b. Ka'b'dan da büyük bir nüsha rivâyet edilmiş olduğunu belirtir.⁽³⁵⁾

Bu sahâbiler, kendilerinden sonra Tâbiîn devrinde yetişmiş olan tefsir alanında, ekol olarak Mekke ve Medîne'yi kapsayan Hicaz Medresesi ile, Kûfe'yi ve Basra'ya içine alan Irak Medresesi'ni⁽³⁶⁾ benimseyenler üzerinde etkili olmuşlardır.

Bilindiği gibi Zeyd b. Sâbit de tefsir ilminde meşhûr olan sahâbilerdendir. Ancak, kendisinden tefsir rivâyetleri, yukarıda isimleri verilen ilk dört sahâbe (İbn Abbas, İbni Mes'ûd, Hz. Ali, Übeyy) kadar çok değildir.

1- ZEYD B. SÂBİT'İN TEFSİR BİLGİSİ VE TEFSİR ÖRNEKLERİ

Bazı sahâbiler gibi Zeyd b. Sâbit de bazı âyet ve kelimelerden ne anladığını ve ne anlaşılması gerektiğini izah etmiştir. Günümüze gelen ve Zeyd b. Sâbit'e ait olan tefsir örneklerinden bazıları şöyledir :

a- Temizlik ve Hayız Konusundaki Tefsiri :

والمطلقات يتربصن بأنفسهن ثلاثة قروء

"Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç aylık -veya temizlenme müddeti- beklerler. (veya beklesinler.)" buyrulmuştur.⁽³⁷⁾

Âyette boşanan kadınların, iddet süresinin üç kurû' olduğu belirtilmiştir. Fakat burada geçen kurû' قروء kelimesinin anlamı üzerinde ihtilâf edilmiştir. Çünkü bu kelimenin tekili el-Kar' القراء olup, ezdâd (zıt anlamlı) kelimelerdendir.⁽³⁸⁾ القراء القراء kelimeleri hem hayız ve hem de temizlik anlamlarına gelmektedir. Kelimelerin, tekil ve çoğulları zıt anlamlıdır.⁽³⁹⁾ Tekili القراء, çoğulu أقراء ve قروء olup, hem temizlik hem de hayız anlamına gelmektedir.⁽⁴⁰⁾ Dolayısıyla âyet mücmeldir, açıklanmaya ihtiyacı vardır. Âyette قروء kelimesinin hangi anlamda kullanıldığı yoruma muhtaçtır. Zeyd b. Sâbit,

(34) Süyûtî, *Itkân*, II, 187.

(35) Bilmen, *B. T. Târihi*, I, 224.

(36) bkz., Zehebî, M. Hüseyin, a.g.e., I, 100-101, 114, 118 ; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1971, s.232, 235, 239, 260; Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukûkunda İctihat*, Ankara, 1975, s.101.

(37) Bakara Sûresi: 2/228.

(38) Râzî, Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdülkâdir, *Muhtâru's-Sihah*, Mısır, trs, Matbaatü'l-İsâ'l-Bâbi'l-Halebi, s. 13; bkz. Taberî, Ebû Ca'fer, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân An Te'vili'l-Kur'ân*, Mısır, 1954, II, 442-446.

(39) İbn Manzûr, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Mısır, h.1300, I, 125.

Abdullah b. Ömer, Hz. işe gibi sahâbîler bu kelimenin temizlik manasında⁽⁴¹⁾, İmam Şâfiî ve İmam Mâlik de temizlik dönemi manasında kullanıldığını söylemişlerdir.⁽⁴²⁾

Hız.Ebübekir, Ömer, Osman, Ali ve Abdullah b. Mes'ûd gibi sahâbîler ise bu kelimenin, 'hayız' manasına geldiğini söylemişlerdir.⁽⁴³⁾ Hanefî mezhebine göre de قروء (kurû) ile hayız dönemi kastedilmiştir.⁽⁴⁴⁾ Genelde bu kelimeyi Küfe ehli, 'hayız' ; Hicâz ehli ise 'temizlik' manasında kullanmışlardır.⁽⁴⁵⁾ Bu kelimelerden el-Kar'u القرء kelimesinin hayız manasında kullanıldığının delili Resûlullah'ın:

المستحاضة تترك الصلاة أيام أقرءها ثم تغتسل

Hadîs-i Şerif'idir.⁽⁴⁶⁾ أيام حيضها أيام أقرءها demektir. Çünkü kadın namazını hayızlı olduğu günlerde terkeder. Buna göre Hadîs-i Şerif'in manası "Kendisinden özür kanı gelen kadın normal âdetine tekâbü'l eden günlerinde namazını terkeder; daha sonra yıkanır ve namazına başlar." şeklindedir.

Temizlik manasında kullanılmış olduğunun delili ise yine Resûlullah'ın, Abdullah b. Ömer için söylemiş olduğu : "Temizlik ânını gözetmen sünnettendir. Her bir temizlik döneminde bir talakla boşarsın (boşanırsın)."⁽⁴⁷⁾ Hadîs-i Şerif'idir. "İddet" temizlik iledir, hayız ile değildir. Bu söylenenlerden iki değişik hüküm ortaya çıkar : Birinci görüşe göre temizlik içerisinde boşanan bir kadın, üçüncü hayızın başlamasıyla iddetini tamamlamış olur. Yani içerisinde boşanmış olduğu temizlik dönemi, iddetten sayılır. İkinci görüş ise iddet, boşanmayı takip eden

(40) İbrahim Enis ve Arkadaşları, *el-Mu'cemü'l-Vesît*, Beyrut, trs, *Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî*, II, 722 ; Kâsânî, Alâeddin, Ebû Bekir b. Mes'ûd, *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi'*, Mısır, h.1327. III, 193; Kurtubî, *el-Câmiu Li Ahkâmi'l Kur'ân*, III, 113; İbn Kesir, *Tefsîr*, I, 478-479 ; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu Beyne Fenneyi'r-Rivâyeti Ve'd-Dirâyeti Min İlmî't-Tefsîr*, Mısır, 1964, I, 235.

(41) Cassâs. Ebübekir. Ahmed b.Ali er-Râzî, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, Mısır, 1347, I, 364; Kâsânî, a.g.e., III, 193; Kurtubî, a.g.e.,III, 113; Şevkânî, a.g.e., I, 235; Sâysis, M.Ali, *Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm*, Mısır, 1953, I, 138

(42) Mevdûdî. Ebû'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*, (trc: Yusuf Karaca ve Arkadaşları), İstanbul, 1986, VI, 330

(43) Cassâs. *Ahkâm*, I, 364; Kurtubî, a.g.e., III, 113; Şevkânî, a.g.e., I, 235; Sâysis, a.g.e., I, 138

(44) Mevdûdî. a.g.e., VI, 330

(45) Şevkânî, a.g.e., I, 235.

(46) Ebû Dâvûd, *Sünen*, *Tahâret*, 107 ; İbn Mâce, *Sünen*, *Tahâret*, 115.

(47) Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi'*, III, 194.

hayızla başlar ve üç hayız süresi devam eder. İçerisinde boşanmış olunan temizlik iddetten sayılmaz.⁽⁴⁸⁾

Buna göre İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve A.b.Hanbel birinci görüşü yani Zeyd b. Sâbit ve diğerlerinin görüşlerini, Hanefiler ise ikinci görüşü, yani Hz.Ebübekir'in ve onun gibi düşünenlerin görüşlerini benimsemişlerdir.⁽⁴⁹⁾

Temizlik Dönemi "iddet"ten sayılır.

Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer ve Hz. Âişe, İmam Malik, Ahmed b. Hanbel ve İmam Şafiî قروء kelimesini "temizlik" ve "temizlik dönemi" manasında kabul etmiş olup temizlik dönemi içerisinde boşanan bir kadın, üçüncü hayızın başlamasıyla iddetini tamamlamış olmaktadır. Buna göre kadınının içerisinde boşanmış olduğu temizlik dönemi "iddet"ten sayılmaktadır.

Temizlik Dönemi "iddet"ten sayılmaz.

Hız. Ebübekir, Ömer, Osman, Ali, Abdullan b. Mes'üd ve Hanefiler قروء kelimesini "hayız" ve "hayız dönemi" manasında kabul etmiş olup boşanan bir kadının "iddet"i boşanmayı takip eden hayızla başlar ve üç hayız süresi devam eder. Buna göre kadının içerisinde boşanmış olduğu temizlik süresi "iddet"ten sayılmaz.

b- Âyette Geçen Orta Namaz Tabiri (Tamlaması) Hakkındaki Tefsiri

حافظوا على الصلوات والصلوة الوسطى وقوموا لله قانتين⁽⁵⁰⁾

"Namazlara ve orta namaza devam ediniz. Gönülden boyun eğerek Allah'ın huzuruna durunuz." buyrulmuştur.

Bu cümlede geçen الصلوة الوسطى "orta namaz" dan ne anlaşılacağı hakkında çeşitli görüşler vardır.

İslâm bilginlerinin çoğuna göre, bundan maksat ikinci namazdır.⁽⁵¹⁾ Hz.Ali (r.a.) den rivâyet edilen bir Hadîs-i Şerifte Resûlullah (s.a.v.) Hındek Savaşında müşrikler için:

(48) Sâys, a.g.e., I,138.

(49) İbn Kesîr, a.g.e., I, 479

(50) Bakara Sûresi: 2/238.

(51) Müslim, *Mesâcid*, 207; Ebü Dâvûd, *Salât*, 5; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, İstanbul, 1992, *Salâtü'l-Cemâa*, 25-26.

"Allah onların kabirlerine ve evlerine ateş doldursun. Çünkü, onlar güneş batıncaya kadar bizi hapsedtiler ve orta namazını kılmaya engel oldular."⁽⁵²⁾ demiştir. Zemaşerî (ö.538/1143) ise çeşitli görüşleri ortaya koymadan önce bu ifâdenin الصلوة الوسطى ikinci namazı olduğunu kesin bir şekilde ifade etmiştir.⁽⁵³⁾

وَالصَّلَاةُ الْوَسْطَى'nın sabah, öğle, akşam, yatsı, cuma, bayram namazları, beş vakit namaz dahi olabileceği rivâyet edilmiştir. Bu görüşleri benimseyen âlimler de vardır.⁽⁵⁴⁾

Zeyd b. Sâbit'e göre orta namazdan maksat öğle namazıdır. Orta namazla ilgili olarak Zeyd b. Sâbit'in الصلوة الوسطى صلاة الظهر 'Orta namaz öğle namazıdır' dediği rivâyet edilmiştir.⁽⁵⁵⁾

Zeyd b. Sâbit: 'Resûlullah (s.a.v.) öğle namazını şiddetli sıcakta kıldırırdu. Bu sebeple bundan daha ağır gelen bir namaz yoktu.' Hz.Peygamber'in arkasında öğle namazında ya bir saf, veya iki saf oluyordu. İnsanlar bu vakitte ya uykuda ya da ticâretlerinde oluyorlardı.⁽⁵⁶⁾ Bunun üzerine; - Namazlara ve orta namaza devam ediniz.- âyeti indi. Zeyd b. Sâbit de 'öğle namazından önce iki namaz (yatsı ve sabah), ondan sonra da iki namaz (ikinci ve akşam) vardır⁽⁵⁷⁾, diyerek orta namazın öğle namazı olduğunu belirtmiştir.

Görüldüğü gibi, Zeyd b. Sâbit, الصلوة الوسطى'dan kastın öğle namazı olduğunu, hem âyetin nüzûl sebebine dayanarak hem de orta kelimesinin manasını dikkate alarak açıklamıştır. Çünkü, gündüzün ortası hem daha sıcak hem de insanların en meşgûl vaktidir. Bunun için cemâat az oluyordu. Bir de zaman bakımından günün ortası çok sıcaktı. Orta namaz meselesinde Zeyd b. Sâbit'in yapmış olduğu tefsîre, Ebû Saîd el Hürî, Abdullah b. Ömer ve Hz.Âişe de katılmaktadır.⁽⁵⁸⁾

(52) Buhârî, Cihat, 98; Müslim, Mesâcid, 202.

(53) Zemaşerî, Cârullah Muhammed b. Ömer, Keşşâf An Hakâikı Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûnü'l-Ekâvil Fi Vücûhi't-Tenzil ve Fi Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut, 1987, I, 287.

(54) Kurtubî, a.g.e., III, 209; Sübkî, Mahmûd Muhammed Hattab, el-Menhelü'l-Azbü'l-Mevrûd Şerhu Süneni'l-İmam Ebî Dâvûd, Riyad, 1974, III, 323-325; İbn Kesîr, Tefsîr, I, 515-522.

(55) Malik b. Enes, Muvatta', Salâtü'l-Cemâa, 27; Taberî, Tefsîr, II, 561; Sübkî, a.g.e., III, 330; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, İsmail b. Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, (çev. B. Karlığa-B. Çetin, Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri), İstanbul, 1988, III, 954.

(56) Ebû Davûd, Salât, 5; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 183; İbn Kesîr, Tefsîr, (çev.), III, 954.

(57) Ebû Davûd, Salât, 5; Kurtubî, a.g.e. III, 209; İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, I, 515-516; Malik b. Enes, Muvatta', Salâtü'l-Cemâa, 27; Tirmizî, Salât, 19.

(58) bkz. Taberî, Tefsîr, II, 561-562 ; Kurtubî, Tefsîr, III, 329 ; Sübkî, a.g.e., III, 324.

c- Kişinin Üvey Kızıyla Veya Kayınvâlidesi İle Evlenip Evlenemeyeceği Konusunda Zeyd b. Sâbit (r.a.)'in Yapmış Olduğu Tefsîr :

وَأَمَّهَاتُ نِسَاءِكُمْ وَرَبَائِبِكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ
بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ

(Eşlerinizin anaları ve kendileriyle zifafa girdiğiniz eşlerinizden olup, evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla nikahlanıp da henüz zifafa girmemişseniz , onların kızlarını almanızda size bir günah yoktur.)⁽⁵⁹⁾ buyrulmuştur. Bu âyeti Kerîmeden anlaşılan bir Müslüman erkek, bir kadınla evlenip birleşirse, sonra da bu eşinden ayrılır veya bu eşi ölürse o kimsenin, bu kadının önceki eşinden olan kızıyla evlenmesi haramdır. Ancak kadınla nikah akdi yapar, fakat birleşme olmadan ayrılır veya eşi ölürse üvey kızıyla evlenmesinde bir sakınca yoktur. Bu hükümde görüş birliği vardır.⁽⁶⁰⁾

Kişiye haram olma hükmü; kız, ister üvey babasının evinde olsun, isterse üvey babasının evinde olmasın, durum değişmez. yetteki 'himâyelerinizde bulunan' tabiri bir kayıt ve şart koşturmamaktadır.⁽⁶¹⁾ Ancak, kayınvâlidenin durumunda, ihtilaf vardır. Kayınvâlide ile evlenmeyi kızı ile yapılan mücerret nikah akdi mi haram kılar, yoksa burada da mı birleşme aranır, bu kesin değildir. Zeyd b. Sâbit'e göre; kızıyla nikahlanılıp zifafa girilmediği takdirde kayınvâlide ile kişinin evlenmesi haram değildir.

Saîd b. Müseyyeb (ö.94/712-713) Zeyd b. Sâbit'ten şöyle bir rivâyette bulunmuştur: " Kişi bir kadınla evlenir, onu birleşme olmadan boşarsa onun annesiyle evlenmesinde bir sakınca yoktur"⁽⁶²⁾ Hz.Ali, Abdullah b. Zübeyr, Câbir b.Abdullah (ö.73/692), Saîd b. Müseyyeb ve Mücâhid de (ö.104/722) bu görüştedir.⁽⁶³⁾ Bu kişilere göre âyette geçen اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ = (Kendileriyle zifafa girdiğiniz) ifâdesi, hem وَأَمَّهَاتُ نِسَاءِكُمْ ve hem de مَنْ نِسَاءِكُمْ terkiplerinin sıfatıdır.⁽⁶⁴⁾

Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652), İmrân b. Husayn (ö.52/672), Mesrûk (ö.63/682), Tâvus (ö.106/724), İkrime (ö.104/722), Atâ (ö.114/732), Hasan

(59) Nisâ Sûresi: 4/23.

(60) İbn Kesîr, a.g.e., II, 236; Sâ'yis, *Tefsîr*, II, 70.

(61) Sâ'yis, a.g.e., II, 70 ; Sâ'bûnî, Muhammed Ali, *Revâiu'l-Beyân Tefsîru'l-Âyâtî'l-Ahkâmi Mine'l-Kur'ân*.İstanbul, trs. Derseâdet Ktp., I, 455.

(62) İbn Kesîr, a.g.e., II, 236.

(63) İbn Kesîr, a.g.e., II, 236 ; Sâ'yis, a.g.e., II, 71.

(64) Sâ'yis, a.g.e., II, 71.

el-Basrî (ö.110/728), Mekhûl (ö.112/730), İbn Şirin (ö.110/728), Katâde (ö.117/735), Zührî (ö.124/742) gibi bilginlerle dört mezhep imamının hepsi 'Kişilerin zifafa girmeleri şart değildir. Kız ile mücerret nikah akdi annesi ile evlenmeyi haram kılar' görüşündedirler. Ulemânın çoğu da bu görüşe katılır.⁽⁶⁵⁾ Eşlere zifâf vâki' olsun olmasın, Anne (Kayınvâlîde)'si damada haramdır.⁽⁶⁶⁾

d- Müslümanların Münâfıklar Hakkında İki Zümreye Ayrılmaları Konusundaki Tefsîri

فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنَةٍ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْتُوا مِنْ أَضَلِّ اللَّهِ وَمَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا

(Size ne oldu ki, iki yüzlüler hakkında iki gruba ayrıldınız? Oysa yaptıkları işlerden dolayı Allah onları başaşağı etmiştir. Allah'ın saptırdığını doğru yola iletmek mi istiyorsunuz? Allah birini saptırırsa onun için bir yol bulamazsın.)⁽⁶⁷⁾ Âyeti kerîmesinin inişine şahit olan Zeyd b. Sâbit iniş sebebini naklederek âyetin doğru anlaşılmasını açıklığa kavuşturmuştur. Çünkü âyeti kerîmeden, Müslümanların münâfıklar hakkında iki zümreye ayrıldıklarını biliyoruz. Fakat; nerede, ne zaman, niçin iki zümreye ayrılmışlardır, bunu bilemiyoruz. yette bu belirtilmemiştir.

Zeyd b. Sâbit: "Hz. Peygamber Uhud harbine çıktı. Yanında bulunan insanlardan bir kısmı geriye döndüler. Hz. Peygamberin ashâbı geriye dönenler hakkında iki guruba ayrıldılar. Bir kısmı onları öldürelim dedi. Bir kısmı da 'hayır öldürmeyelim' dedi. Bunun üzerine: 'Ne oldu size ki, iki yüzlüler (münâfıklar) hakkında iki gruba ayrıldınız?' âyeti indi."⁽⁶⁸⁾ demiştir.⁽⁶⁹⁾

Şevkânî(ö.1250/1834), Zeyd b. Sâbit'in bu rivâyetini naklettikten sonra "yetin iniş sebebi hakkındaki rivâyetlerden en sahih olanı budur." demiştir.⁽⁷⁰⁾

e- Kur'ân-ı Kerîm Okunduğu Zaman İşiten Kimsenin Namaz İçinde Veya Dışında Bunu Dinlemesi Konusunda Zeyd b. Sâbit'in Yapmış Olduğu Tefsîr :

وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

(65) İbn Kesîr, a.g.e.,II,237.

(66) Çantay, Kur'ân-ı Hâkim, I, 123

(67) Nisâ Sûresi: 4/88.

(68) Nisâ Sûresi: 4/88.

(69) Buhârî, Fezâilü'l-Medîne, 10; Müslim, Münâfikûn, 6; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 184, 187-188; Muhammed Fuad Abdülbâkî, trb. El-Lü'lüü ve'l-Mercân Fi Me't-tefeka Aleyhi's-şeyhân İmâme'l-Muhaddisîn(Buhârî ve Müslim), Kahire, 1949, III, 271.

(70) Şevkânî, Fethu'l-Kadir, I, 497.

"Kur'ân okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki size rahmet edilsin." buyrulmuştur.⁽⁷¹⁾ Nitekim Hz. Peygamber'in müslümanlara ve insanlara okuduğu Kur'an'ın dinlenmemesi için cahiliye devri insanların birbirlerine tavsiye niteliğinde söylemiş oldukları: "Bu Kur'ân'ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın."⁽⁷²⁾ âyeti ile bildirilen müşriklerin yaptığı gibi değil de, bir ta'zim ve ihtiram içerisinde, Kur'ân okunması esnasında, susulması ve okunan Kur'ân'ın dinlenmesi Müslümanlara emredilmiştir.⁽⁷³⁾

Ebû Hüreyre anlatıyor: "Önceleri Müslümanlar namazda konuşurlardı. 'Kur'ân okunduğu zaman susunuz' ve 'Gönülden bağlılık ve saygı ile Allah'ın huzurunda durunuz.'⁽⁷⁴⁾ âyetleri inince susmakla emrolundular.⁽⁷⁵⁾ Bu namazda konuşmanın haram olması görüşünü ortaya koymaktadır.⁽⁷⁶⁾

Kur'ân okunduğu zaman gerek namaz içinde ve gerek namaz dışında onu işiten kimsenin susup Kur'ân'ı dinlemesi umum ifâde etmektedir.⁽⁷⁷⁾ Kur'ân okunurken onun âyetlerinin manalarının iyice anlaşılması, öğütlerinden yararlanılması ve müminlerin işlerini bu âyetlere göre yapmaları için, okunulan âyetlerin büyük bir dikkatle dinlenilmesi gerekir.⁽⁷⁸⁾ Ancak, cemâat halinde namaz kılarken imama uyan bir kimsenin durumunun ne olacağı, onların da kırâatta bulunup bulunmayacakları veya susup imamı mı dinleyecekleri açık değildir. Bu mesele ile ilgili üç görüş ortaya atılmıştır:

(1) Namazda cemâatin kırâette bulunup bulunmayacağı görüşü

Namazda İmamın kırâeti cemâatin de kırâeti demektir. İmam namazda Kur'ân'ı açıktan okursa, cemâat dinler, gizli okursa, sükût eder. Bu görüşü destekleyen hadisler vardır.⁽⁷⁹⁾ Bu görüşte olanlar, Zeyd b. Sâbit , Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Sa'd, Câbir, İbn Abbas, Ebû'd-Derdâ, Ebû Sa'd , İbn Ömer ve Enes b. Mâlik'dir.⁽⁸⁰⁾ Delil olarak gösterilen bu âyetin, *imamın arkasında cemâatin kur'ân okumaması* hususunda inmiş olduğu bu âlimlerce, söylenmektedir. Hanefî mezhebinin görüşü de bu yöndedir.⁽⁸¹⁾

Zeyd b. Sâbit'ten bu görüşü teyit eden üç rivâyet vardır:

(71) Âraf Sûresi : 7/204.

(72) Fussilet Sûresi : 41/26.

(73) A'râf Sûresi : 7/204.

(74) A'râf Sûresi : 7/204; Bakara Sûresi : 2/238.

(75) İbn Kesîr, a.g.e., III, 270.

(76) bkz. Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, İstanbul, 1307, IV, 500

(77) Râzî, *Tefsîr*, IV, 500; Sâys, *Tefsîr*, II, 235.

(78) Hâzin, a.g.e., II, 691.

* Ata b. Yesâr'dan: " Zeyd b. Sâbit'e, 'İmamla namaz kılarken, insanın kendisinin de (Kur'ân) okuyup, okumayacağını' sordum. ' İmamla beraber hiçbir şeyde kırâet yoktur.' dedi."⁽⁸²⁾

** Yine Zeyd b. Sâbit'ten şu söz nakledilmiştir: "İmamın arkasında okuyanın namazı olmaz."⁽⁸³⁾

*** "İmâmın arkasında okuyanın ağızını toprak doldursun"⁽⁸⁴⁾

"Kur'ân okunduğu zaman onu dinleyiniz." âyetinin iniş sebebinin de namazla ilgili olduğu söylenmiştir. Bir rivâyette "Hz Peygamber namazda Kur'ân okurken, arkasında cemâattan da okuyanlar olmuş, bu yüzden sesleri birbirine karışmıştı."⁽⁸⁵⁾ Bunun üzerine mezkûr âyet inmiştir.⁽⁸⁶⁾ Bu görüşü destekleyen başka hadisler de rivâyet edilmiştir.⁽⁸⁷⁾

(2) İmam Kur'ân'ı namazda açıktan okursa cemâat kırâette bulunamaz görüşü

İmam Kur'ân'ı namazda açıktan okursa cemâat kırâette bulunamaz, ancak, imam içinden okursa kırâette bulunabilir, görüşünü benimseyen âlimler: Urve b. Zübeyr, Kasım b. Muhammed , Zührî, İbn Mübârek, İmam Mâlik, ve A.b. Hanbelî'dir.⁽⁸⁸⁾ Bu âlimler aşağıdaki Hadîs-i Şerife göre uygulama yapmışlardır.

Ebü Hüreyre'den nakledilmiştir: "Hz. Peygamber, açıktan kırâette bulunduğu bir namazı kıldırıktan sonra, cemâate dönerek: 'Namazda benimle beraber sizden Kur'ân okuyan oldu mu?' dedi. Cemâatten biri: 'Ben okudum, Ya Resûlallah!' deyince, 'Neden Kur'ân okurken huzursuz ediliyorum' buyurdu. Bu ihtar üzerine ashâb, Hz. Peygamberin açıktan Kur'ân okuduğu namazlarda gerek sesli (cehrî) ve gerekse gizli (sirrî) Kur'ân okumaya son verdi."⁽⁸⁹⁾

(79) Nesâî, *Kitâbü'l-İftitâh*, 30; İbn Mâce, *Kitâbü İkâmeti's-Salât* , 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul. 1992, II,376,420,475

(80) Cassâs, a.g.e., III,42; Âlûsî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî Fî Tefsîr'il -Kur'âni'l-Azîm ve Seb'u'l-Mesânî*, Beyrut, trs, *Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî*, IX..151; Sâys, a.g.e., II,236

(81) Râzî, a.g.e., IV.500.

(82) Müslim, *Mesâcid*, 106; Âlûsî, a.g.e., IX, 151.

(83) Cassâs, a.g.e., III,42; Sâys, a.g.e., II,236

(84) Cassâs, a.g.e., III,42; Sâys, a.g.e., II,236

(85) Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 451

(86) İbn Kesîr, a.g.e., III,271; Sâys, a.g.e., II,236

(87) bkz. İbn Kesîr, a.g.e., III,271-272.

(88) Cassâs, a.g.e., III,40; Sâys, a.g.e., II,236

Yukarıda geçen Hadis-i Şerif'ten şu özellik dahi ortaya çıkmaktadır: Toplulukta gerek cemâat halinde ve gerekse tek halde namaz kılarken içimizden okuduğumuz namaz sûre ve dualarının yanımızdaki insanları rahatsız etmeyecek ve ancak kendimiz işitebilecek kadar olmasına dikkat edilmelidir.

(3) İmamın Kur'ân'ı açıktan okuduğu (Cehri) namazlarda Kur'ân okunmaz; gizli okuduğu (Siri) namazlarda Kur'ân okunur.⁽⁹⁰⁾ görüşü:

Bu durumla ilgili olarak, İmam Şâfiî'den iki rivâyet vardır:

* Müzenî (ö.264/877)'nin rivâyetine göre, imam ister açıktan, isterse içinden Kur'ân okusun, cemâat de mutlak olarak Kur'ân'ı okur.

** Büveytî (231/846)'nin rivâyetine göre ise, imam Kur'ân'ı içinden okursa, cemâat hem Fâtiha, hem de zamm-i sûreyi okur. Ama, İmam açıktan okursa, Cemâat sadece Fâtiha Sûresi'ni okur⁽⁹¹⁾. Şâfiî mezhebinde en sahih görüş, bu görüştür.⁽⁹²⁾

Âlûsî (ö.1270/1853) bu durumla ilgili olarak şöyle demiştir: "Şâfiî mezhebine göre meşhûr olan görüş, şudur: İmamın okuduğunu dinleyen kimse, sûre okumaz. Fakat, İmam kendisinden dinlenmeyecek kadar uzaksa, yahut dinlediğinde harfler anlaşılmıyorsa, yahut (Kur'ân) gizli okunuyorsa, (Öğle ve ikindi namazı gibi) imama uyan kimse sûreyi de okur."⁽⁹³⁾

f'Takvâ İle Kurulan Hangi Mescittir? Mescid-i Nebî mi Mescid-i Kuba mı?' Konusunda Zeyd b. Sâbit'in Yapmış Olduğu Tefsir:

ولا تقم فيه أبدا لمسجد أسس على التقوى من أول يوم أحق أن تقوم فيه

(Orada asla namaza durma! Tâ ilk günden, takvâ üzere kurulan mescid, elbette, içinde namaza durmana daha uygundur.)⁽⁹⁴⁾

Amr b. Avfoğulları Kuba mescidini yaptıkları zaman, Allah'ın Resülünden teberruken gelip, mescitlerinde namaz kılmalarını rica etmişlerdi. Hz Peygamber de Kuba mescidine giderek namaz kıldı. Amr ibn Avfoğulları'nın dayızâdeleri olan, Ganem ibn Avfoğulları da bir mescit yaptılar. Bunların maksatları da İslâm düşmanı münâfık Ebû Âmir er-Rahib'in, Şam'dan dönünce gelip, yaptırdıkları yeni mescitte kendilerine imamlık yapmasıydı. Ganem ibn

(89) Malik b. Enes. Muvatta`. Salât. 44; bkz. Âlûsî, a.g.e., IX, 152.

(90) Cassâs, a.g.e., III, 40.

(91) Sâys, a.g.e., II, 236.

(92) Hatîb, eş-Şirbinî, Muğni'l Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meâni Elfâzi'l-Minhâc. Mısır, 1958, I, 162.

(93) Âlûsî, a.g.e., IX, 153; Sâys, a.g.e., II, 236.

Avfoğulları, Ebû Âmir'in liderliğinde İslâm ve Müslümanların aleyhine olan plânlarını, yaptıkları bu mescitte hazırlayacaklardı.⁽⁹⁵⁾

Âyetten kendisinde namaza durulmayacak ve içerisinde namaz kılınmayacak mescidin münâfık Ebû Âmir'in imamlık yaptığı mescit olduğu çıkarılmakta, ancak âyetin devamında, kendisinde namaz kılmanın hayırlı ve uygun olacağı mescidin Kuba Mescidi mi, yoksa Medine'deki Mescidi Nebî mi olduğu net olarak anlaşılamamaktadır. Şüphesiz her iki Mescidin de yapımında bizzat Hz. Peygamber bulunmuş olup, bu mescitler, takvâ üzere kurulmuştur. Zeyd b. Sâbit, takvâ üzere kurulan mescitten kastın ne olduğu Resûlullah'a sorulduğunda, Hz Peygamberin 'O benim mescidimdir.' dediğini rivâyet etmiştir.⁽⁹⁶⁾

İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre takvâ üzere kurulan mescit Kuba Mescididir.⁽⁹⁷⁾ Selef ve Haleften bir topluluk, takvâ üzere kurulan mescidin, Hz.Peygamber'in mescidi olduğunu söylemişlerdir. Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivâyetine göre iki sahâbîden birisi takvâ üzere kurulan mescidin 'Kuba mescidi' diğeri de 'Mescidi Nebî' olduğunu söyleyince, Hz.Peygamber'in bundan haberi olmuş, *هو مسجدي هذا* (O benim mescidimdir.) buyurarak âyette belirtilen mescidin Medine'deki mescit olduğunu açıklamıştır.⁽⁹⁸⁾

Übeyy b. Ka'b'ın rivâyet ettiği bir hadîs-i şerîfe göre de takvâ üzere kurulan mescidin, Mescidi Nebî olduğu söylenmiştir.⁽⁹⁹⁾ Hz.Ömer, oğlu Abdullah ve Zeyd b. Sâbit'e göre de bu mescit, Medine'deki Mescid-i Nebî'dir. İbn Cerîr et-Taberî de (ö.310/912) bu görüşü tercih etmiştir.⁽¹⁰⁰⁾

İbn Kesîr (ö.774/1372) ise âyetin siyâkından anlaşıldığı üzere bunun Kuba Mescidi olduğunu, Kuba Mescidi takvâ üzerine kurulan mescid olunca, Mescidi Nebî'nin de böyle olmasının, daha uygun olacağını söyler.⁽¹⁰¹⁾

(94) Tevbe Sûresi: 9/108.

(95) Ateş, Süleyman. *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâlî*, Ankara, 1983, s.203

(96) Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Silfi, Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Kahire, 1984, V.153;

(97) Kurtubî, a.g.e., VIII.259; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, II, 403; Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, İstanbul, 1935, II, 2618.

(98) Taberî, *Tefsîr*.X.28-29; Kurtubî, *Tefsîr*,VIII, 259; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 456.

(99) A.b.Hanbel, a.g.e.,V.116.

(100) Taberî, *Tefsîr*.X.28-29; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 456.

(101) İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 453.

g- آثارهم = İnsanların Yaptıkları, Geride Bıraktıkları Eserleri midir, Yoksa Ayak İzleri midir? Konusunda Zeyd b. Sâbit'in Yapmış Olduğu Tefsîr

إنا نحن نحیی الموتی ونکتب ما قدّموا وآثارهم

(Şüphesiz ölüleri biz diriltiriz. İnsanların dünyada yaptıklarını ve eserlerini biz kaydederiz.)⁽¹⁰²⁾ Bu âyeti Kerîmede geçen, آثارهم (âsârahüm) kelimesi iki şekilde açıklanmıştır.:

* İnsanların eserleri; yaptıkları mescit, köprü, hastane v.b. hayır müesseseleri ve vakıflar; bıraktıkları güzel ve meşrû örf ve âdetler, öğrettikleri ilim ve yazdıkları kitaplardır, veyahut bâtılı yaymak, zulmü tesis etmek ve devam ettirmek gibi fiilleri de kötü eserleridir.⁽¹⁰³⁾

** Mescitlere gitmek için atılan adımlar ve bunların geride bıraktıkları izlerdir.⁽¹⁰⁴⁾ Râzî, çeşitli açıklamalarından bir tanesinde; آثارهم (âsârahüm) tamlamasını أقدامهم (akdâmehum) tamlaması ile açıklamıştır.

Zeyd b. Sâbit, آثارهم (âsârahüm) kelimesini ayak izleri manasında anlamıştır.⁽¹⁰⁵⁾ Kendisinden şöyle bir rivâyette bulunulmuştur: "Enes ile birlikte yürüdüm ve yürüyüşümü hızlandırdım. Enes elimi tuttu, birlikte yürüdük. Namazı kıldıktan sonra, Enes dedi ki: 'Ben Zeyd b. Sâbit ile yürüdüm ve yürüyüşümü hızlandırdım. Zeyd b. Sâbit dedi ki 'Ey Enes! bilmez misin izler (adımlar) yazılıyor, bilmez misin izler (adımlar) yazılıyor.'⁽¹⁰⁶⁾ " Hz. Ömer ile Abdullah b. Abbas da *iz ve adım* manasını tercih etmişlerdir.⁽¹⁰⁷⁾

Nahhas (ö.338/950) da bu âyetteki âsârahüm kelimesinin *iz ve adım* manasında kullanıldığını söylemiştir. Ensâr'ın evleri mescitten uzaktı, diğer sahâbîlerden daha çok yürüyorlardı,⁽¹⁰⁸⁾ bu sebeple sevapları da daha fazla olacaktı. Nitekim, Mescid-i Nebî'ye evleri uzak olan sahâbîler, bu mescide yakın olan bir yere yerleşmek isteyince., onlara, Zeyd b. Sâbit Hz.Peygamber'in "Allah, mutlaka adımlarınızı yazıyor, adımlarınıza karşılık, size sevap verecektir. Öyleyse evlerinizi bırakmayınız."⁽¹⁰⁹⁾ hadîsini hatırlatmıştır.

(102) Yâsîn Sûresi: 36/12

(103) Kurtubî, a.g.e., XV,12; Neseî, Ebü'l -Berakât Abdullah, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, İstanbul, 1317 h.,V,197.

(104) Kurtubî, a.g.e., XV; 12; Neseî, a.g.e., V, 198.

(105) Râzî, a.g.e., VII,66

(106) İbn Kesîr, a.g.e., V,605.

(107) Kurtubî, a.g.e., XV,12.

(108) Kurtubî, a.g.e., XV,12.

(109) Râzî, a.g.e., VII.66.

Sonuç olarak özetle söylemek gerekirse Zeyd b. Sâbit'ten örnek olarak verilen Tefsîr misallerinden anlaşıldığına göre, Zeyd b. Sâbit'in bazı âyet ve kelimeleri açıklamasındaki yöntemini şöyle söyleyebiliriz.

Zeyd b. Sâbit âyet ve kelimeleri açıklarken delil olarak Hz. Peygamber'in ya bir hadisini veya Rasûlullah'ın hayatındaki bir uygulamasını veyahut ta Rasûlullahın hayatındaki geçmiş olayları göz önünde bulundurarak bir açıklama yapmıştır. Bunlara göre bir açıklama yapamadığı zaman, olayların gayesini, sebep-sonuç ilişkilerini, zamanını, olayda geçen emeği, arap dilinin özelliklerini v.s. yi düşünerek âyetlerin akıl yoluyla açıklanmasına katkıda bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed b. Hanbel, (ö.241/855), *Müsned*, I-VI, İstanbul, 1992
- Âlûsî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmud, (ö.1270/1854), *Rûhu'l-Meânî Fî Tefsîr'il -Kur'âni'l-Azîm ve Seb'ü'l-Mesânî*, I-XV, Beyrut, trs, *Dâru'l-hyâi't-Türâsi'l-Arabî*
- Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*, Ankara, 1983
- Bilmen, Ömer Nasûhî, (ö.1391/1971), *Büyük Tefsîr Târihi (Tabakâtü'l-Müfessîrin)*, I-II, İstanbul, 1973
- Buhârî, İsmail b. İbrahim, *Sahîh*, (ö.256/869), I-VIII, İstanbul, 1992
- Cassas, Ebûbekir, Ahmed b. Ali er-Râzî, (ö.370/980), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-III, Mısır, 1347
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu ve buna hız veren âmiller*, Ankara, 1968
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1971
- Çantay, Hasan Basri, (ö.1385/1965), *Kur'ân'ı Hakîm ve Meâli Kerîm*, I-III, İstanbul, 1957
- Ebü Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as, (ö.275/888), Sünen, I-V, İstanbul, 1992
- Ebü's-Süüd, Muhammed b. Muhammed el İmâdî, (ö.951/1544), *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ El-Kur'âni'l-Kerîm*, I-IX, Beyrut, trs, *Dâru'l-hyâi't-Türâsi'l-Arabî*
- Hatîb, eş-Şirbînî, Muhammed (ö. 977/1569) *Muğni'l-Muhtâc ilâ, Ma'rifeti Meânî Elfâzı'l-Minhâc*, I-IV, Mısır, 1958
- Hâzin, Alâüddin Ali b. Muhammed b. İbrahim, (ö.725/1324), *Lübâbü't-Te'vîl Fî Meânî't-Tenzîl*, I-V, İstanbul, 1317
- İbn Kesîr, Ebül- Fidâ İsmail, (ö. 774/1372), *Tefsîru'l- Kur'âni'l-Azîm*, I-VII, Beyrut, 1966

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (çev: B. Karlığa-B. Çetin, Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri), I-XVI, İstanbul, 1988
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, (ö.273/886), *Sünen*, I-II, İstanbul, 1992
- İbn Manzur, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, (ö.711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Mısır, h.1300
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-IX, Beyrut, 1958, I,206.
- İbrahim Enis ve Arkadaşları, *el-Mu'cemü'l-Vesît*, I-II, Beyrut, trs, Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî
- Kâfiyeci, Muhammed b. Süleyman, (ö.879/1474), *Kitâbü't-Teysîri fî Kavâidi İlmî't-Tefsîr*, trc ve nşr., İsmail Cerrahoğlu, Ankara, 1989.
- Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukûkunda İctihat*, Ankara, 1975
- Kâsânî, Alâeddin, Ebûbekir b. Mes'ûd, (ö.587/1191), *Bedâiu's-Sanâi' Fî Tertîbi's-Şerâi'*, I-VII, Mısır, h.1327
- Kâsimî, Muhammed Cemâlüddin, (ö.1866/1914), *Tefsîru'l-Kâsimî*, I-XVII, Mısır, 1917
- Keskioğlu, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, Ankara, 1987
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed, (ö.671/1273), *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, Kahire, 1967
- Küçükkalay, Hüseyin, (ö.1420/1999), *Abdullah İbn Mes'ûd ve Tefsîr İlmindeki Yeri*, Konya, 1971
- Mâlik b. Enes, (ö.179/795), *el-Muvatta'*, I-II, İstanbul, 1992
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ, (ö.1407/1986), *Tefhîmü'l-Kur'ân*, (trc: Yusuf Karaca ve Arkadaşları), I-VII, İstanbul, 1986
- Muhammed Fuad Abdulbâkî, (ö. 1388/1968), trb. *El-Lü'lüü ve'l-Mercân Fî Me't-tefeka Aleyhi's-Şeyhân İmâme'l-Muhaddisîn* (Buhârî ve Müslim), I-III, Kahire, 1949,
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim İbnü'l-Haccâc, (ö.261/874), *Sahîh*, I-III, İstanbul, 1992
- Nesâî, Ebû Abdirrahman, Ahmet b. Şuayb, (ö.303/915), *Sünen*, I-VIII, İstanbul, 1992
- Nesefî, Ebü'l -Berakât Abdullah, (ö.701/1301), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-V, İstanbul,1317

- Râzî, Fahrüddin, (ö.606/1209), *Mefâtihu'l Gayb (Tefsîru'l-Kebîr)*, I, VIII, İstanbul, 1307
- Râzî, Muhammed b. EbîBekir b. Abdülkadir, (ö.666/1267), *Muhtâru's-Sihah*, Mısır, trs, Matbaatü'l-İsa'l-Bâbi'l-Halebî
- Sâatî, Ahmed Abdurrahman el Bennâ, (ö.1378/1958), *Bülüğü'l-Emânî min Esrâri'l-fethi'r-Rabbânî li Tertîbi Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, I-XXIV, Beyrut, trs., Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Revâiu'l-BeyânîTefsîru'l-Âyâti'l-Ahkâmi Mine'l-Kur'ân*, İstanbul, trs, Derseâdet Ktp.
- Sâysis, Muhammed Ali, (ö.1396/1976), *Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm*, I-IV, Mısır, 195
- Subhî, Sâlih, *Mebâhis Fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1968
- Sübki, Mahmûd Muhammed Hattab, (ö.771/1369), *el-Menhelü'l-Azbü'l-Mevrûd Şerhu Süneni'l-İmam Ebî Dâvûd*, I-X, Riyad, 1974
- Süyûtî, Abdurrahman Ebûbekir Celâlüddin, (ö.911/1505), *el-İtkân Fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Beyrut, trs, Dâru'l-Ma'rifeti
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, (ö.1250/1834), *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu Beyne Fenneyi'r-Rivâyeti Ve'd-Dirâyeti Min İlmi't-Tefsîr*, I-V, Mısır, 1964
- Taberânî, Ebü'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, (ö.360/970), *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, I-XXV, thk, Hamdi Abdülmeçid es-Silfî, Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Kahire, 1984
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (ö.310/922), *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli'l-Kur'ân*, I-XII, Mısır, 1954
- Tirmizî, Muhammed b. İsa , (ö. 279/892), *Sünen*, I-V, İstanbul, 1992
- Yazır, Muhammed Hamdi, (ö.1361/1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, I-IX, İstanbul, 1935
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I-II, Beyrut, 1976
- Zemahşerî, Cârullah Muhammed b. Ömer, (ö.538/1143), *Keşşâf An Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûnü'l-Ekâvil Fî Vücûhi't-Tenzil ve Fî Kur'âni'l-Kerîm*, I-IV, Beyrut, 1987
- Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdullah, (ö.794/1391), *el-Bürhân Fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, thk, Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Beyrut, 1958